

4. Кралюк Петро. Діоптра. Або дзеркало в якому бачимо не лише себе, а й інших, подорожуючи в часі та просторі: історико-інтелектуальний детектив. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007. 115 с.

5. Niefanger Dirk. Alternative History. London: Palgrave Macmillan, 2020. P. 13-17

DOI <https://doi.org/10.36059/978-966-397-390-6-6>

ВТРАЧЕНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА СЕРЕДМІСТЯ КРЕМЕНЦЯ 20-30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Панфілова О. Г.

кандидат мистецтвознавства, доцент,

доцент кафедри образотворчого мистецтва

Волинський національний університет імені Лесі Українки

м. Луцьк, Україна

Євреї у Кременці з'явилися приблизно у XV ст., про що свідчать мацеви одного із найбільш старовинних в Україні єврейських некрополів. У кінці XVIII – початку XIX ст. Кременець став важливим центром хасидизму. Традиційною формою поселення та організації життя єврейських громад у Східній Європі був штетл («містечко») із синагогою, базаром, цвинтарем та особливою формою місцевої забудови [4]. Середмістя Кременця являло собою суцільний лабіринт вуличок із одно- чи двоповерховими будиночками, єврейськими крамничками. Переважно тут жила багатодітна біднота. Одним із традиційних напрямів занять єврейського населення Волині було ремісництво. Місто було переповнене євреями-ремісниками: кравцями, шевцями, цирульниками, ювелірами. У кварталі стояв стійкий запах часнику, кіз та курей, яких часто тримали в оселях. Заможні ж євреї зазвичай мали муроване помешкання вздовж центральних вулиць. Єврейська спільнота, порівняно з поляками й українцями, була найбільш різношерста: за рівнем заможності, вірою, освітою.

Місто зберегло чудові зразки дерев'яної архітектури XVIII і XIX століть, які у поєднанні із комплексом барокових поєзуйтських будівель гармонійно вписувались у гірський ландшафт. Дерев'яні будиночки по вул. Широкий, Старий Ринок, Левінзона та Кравецькій, у переважній більшості єврейські, характеризувались мансардовими зламами, ганочками з балюстрадами та стовпами, які підпирали виступи дахів. Крім них траплялися міщанські будівлі-дворики з колонами, оздоблені руками місцевих ремісників. Майже всі вони були знищені під час німецької окупації й залишилися лише на численних картинах,

гравюрах та знімках міжвоєнного періоду, за якими ми можемо судити про мальовничість та унікальність місцевості.

Архітектурне вирішення забудови у середовищі єврейських дільниць перш за все залежало від майнового стану власників, впливів міського середовища та особливостей регіональної архітектури. Історично сформована лінійна планувальна система Кременця, яка підпорядковувалась домінанті – горі Боні, завдяки появі ринкової площі, могла розвиватись переважно на периферії основної композиційної осі – головної вулиці Кременця [2; с. 171]. Площа прямокутної форми розташовувалася на рельєфі та мала значний ухил. Центральна мурована синагога була домінантою містобудівної структури штетлу, навколо якої формувався єврейський квартал. Житлова архітектура общини суттєво відрізнялася від української, що було пов'язано з тим, що житловий будинок одночасно був місцем професійної діяльності, із численними підземними комірчинами-складами, ремісницькою майстернею. Це був найбільш густо забудований район міста. Головним заняттям єврейського населення була торгівля і ремесла. У десятках магазинів, крамниць, будок продавалися бакалійні товари, мануфактура, галантерея, риба, кошерне м'ясо, вина, меблі, одяг, посуд, залізні вироби, лісо-матеріали, книги, канцелярське приладдя. За даними геометричного інструктажу 1783 р. та верифікації димів 1794 р., центральна частина Кременця (особливо вулиці Зарядна, Медова, Середня, Торгова, а також значною мірою вулиця Широка) була заселена єврейською людністю [5; с. 26]. За часів панування Польщі у міжвоєнний період ХХ ст. вони були перейменовані. Кілька стрімких та звивистих вулиць (а саме Горна, Левінзона, Кравецька, які перетинались із вулицею Качковського), розміщених на пагорбі перед магістратом, спускались до найширшої вулиці з однойменною назвою (у наш час – Шевченка). Тут вони визначали характер забудови центральної частини міста, утворюючи лінію фасадів з одноповерховими або ж двоповерховими дерев'яними будинками з оригінальними балкончиками, фаціятами, терасами, ганками.

Основними рисами єврейських житлових споруд були будинки на високому кам'яному цоколі на один, півтора або два поверхи. Сам будинок був найчастіше дерев'яним, вибілений вапном і завершувався чотирихилим або двоххилим черепичним дахом із фронтонами. Зовні прикрашався дерев'яним ганком і галереєю на другому поверсі з різьбленими стовпчиками-балюстрадами або дерев'яною обшивкою. До відкритих галерей збігали зовнішні сходи [4]. Жодної огорожі обійстя не мали, іноді проходи між будиночками не сягали й двох метрів. Із метою економії, інтер'єри жител розділялися вузькими холодними проходами-коридорами завширшки до одного метра. Оформлення домівок відрізнялося одне від одного у міру фантазії майстра та вподобань замовника, хоч і мали спільний композиційний тип. Зокрема, всі вони були невеликі за розмірами, мали не більше двох наземних поверхів із

дерев'яними добудовами, другий поверх доповнювався невеликим балконом, підпорами слугували побілені дерев'яні стовпи. Ці зовнішні архітектурні елементи облямовувалися низькими перилами та були місцем для відпочинку. В єврейських кварталах вони часто були завішані краном. Особливою окрасою кременецьких ганків були декоративні елементи екстер'єрів. На жаль, ще у міжвоєнний період ХХ ст. чимало дерев'яних оздоб перебувало в аварійному стані або ж були вже втраченими. Лише в оформленні балконів і веранд Кременця та Вишнівця З. Опольський, один із засновників Музею землі Кременецької імені Віллібальда Бессера, нарахував 27 різновидів мотивів [3; с. 75]. При цьому науковець наголошував, що деякі з них являють собою неоригінальні шаблони, тож їх естетична роль не розглядалася. Інші ж, що заслуговують на увагу, ще у 1933 р. потребували реставрації. Планування вулиць Кременця характеризувалось повною асиметрією. Розширення житлової площі власниками здійснювалось шляхом надбудови над цокольним поверхом чи добудовою веранди у зв'язку із збільшенням сім'ї чи зміною власників.

Особливий шарм надавала штетлу горбиста місцевість, завдяки якій створювалась ілюзія каскаду із численних черепичних дахів різних кольорів («голендерки»). Цьому сприяли відкриті галереї, веранди і лоджії, влаштовані в трикутних торцях двосхилих дахів, ніби одночасно приналежні до зовнішнього і внутрішнього простору, вузькі проходи між будинками, що часто поєднувалися спільним дахом, роблячи з них своєрідні коридори без стелі і підлоги. Це відчуття підкреслювалось добудовою колоритних заїжджих будинків, або готелів-заїздів, котрі мали вихід на обидві вулиці і були призначені для розташування приїжджих у дні ярмарків. Заслугує на увагу заїзд, як невід'ємна частина єврейської міської забудови ХVІІІ–ХІХ ст. – прообраз сучасного мотелю. Кременецький заїзд кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. поєднував у собі функції магазину, готелю, житла, стоянки для екіпажів і коней. Вони відзначалися своєрідною архітектурою, продиктованою функціональними особливостями. Нижній поверх, з боку вулиці, займали крамниця, корчма та приміщення для складів і возівень, за якими розташовувалось житло господарів. Зверху ж, під мансардним дахом, розташовувались номери [5; с. 26]. Останній із виразних взірців готелів-заїздів на вул. Шевченка, 22 був узятий під охорону, однак у 1980-х рр. зруйнувався [1; с. 4]. Розвинена інфраструктура міста передбачала значну кількість ресторанів та готелів. Лише вздовж центральної вулиці міста розташовувалось 5 ресторанів, три готелі та кілька заїздів. Усі єврейські будинки, як багатші, так і бідніші, будувалися саме за принципом готелю-заїзду, тобто із рядом кімнат; кожна з яких мала двері в загальний коридор та до сусідніх приміщень. Розміри і число кімнат різні; в більшості не перевищувала 8–12 кімнат, з 1–2 вікнами і однією піччю на дві кімнати. Сарай, що знаходився під загальним дахом, був забезпечений окремими від житлових приміщень воротами. Візуальному збільшенню будинку сприяв винос дахів, що

доходив до двох метрів. Дахи підтримувалися дерев'яними стовпами, створюючи зовнішню галерею. Головною відмінністю єврейських будинків від аналогічних за призначенням будівель інших етнічних груп є те, що вони демонстрували особливості міського способу життя. Зауважимо, що неможливі євреї проживали з покоління в покоління на одній і тій самій території, аж до Другої світової війни. Понад 650 будинків, 340 надвірних будівель та центральної синагоги Кременця після пожежі не стало, а це вся центральна частина довоєнного міста. У наш час про колишні архітектурні реалії міста нагадують хіба що періодичні провали ґрунту, що вказують на потужну мережу підземних ходів, які пронизують місто та утворюють підземні вулиці.

Можемо констатувати, що традиційна забудова кременецького штетлу зазнала настільки високого рівня архітектурно-композиційного розвитку, що стала візитівкою міста, яка поряд із сакральними спорудами приваблювала туристів аж до періоду Другої світової війни. Проведені дослідження дають змогу не лише зрозуміти унікальність втраченої архітектури, але й у майбутньому відтворити окремі елементи штетлу.

Література:

1. Бачинська Л. Пояснювальна записка до історико-архітектурного опорного плану м. Кременець «Укрзахід-проектреставрація» Львів: Освіта, 2003. С. 3-8.

2. Михайлишин О. Л. Житловий квартал для службовців 1920-х років у Кременці: архітектурно-планувальні та стилістичні особливості. *Архітектурна спадщина Волині*: зб. наук. праць. Вип. 2. Рівне: ППДМ, 2010. С. 171-177.

3. Opolski Z. Ganki Krzemieńca i Wiśniowca. *ŻK*. 1933. №2. S. 73-78.

4. Старков М. Штетл – єврейське містечко. URL: http://www.sholomaleichem.kiev.ua/publ/articles_about_the_jewish_traditions/shtetl_evrejske_mistechko/2-1-0-22 (дата звернення: 20.03 2024).

5. Якобчук М. Ю. Готелі-заїзди Кременця як формотворчий образ міста. *«Студентський вісник Національного університету водного господарства та природокористування»*. Рівне, 2014. №2 (2). С. 26-29.